

УДК 340.15(477)«085/125»

І. С. Лісна
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії та теорії держави і права
Чорноморського національного університету імені Петра Могили

ВПЛИВ СУСПІЛЬНОГО УСТРОЮ НА ПРАВО КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Право від його зародження було одним із регуляторів суспільних відносин. Водночас право обумовлене суспільним устроєм, який змінюється з історичними епохами.

Удосконалення сучасної правової системи повинно здійснюватися не лише відповідно до міжнародних стандартів, але й з урахуванням вітчизняного історичного досвіду. Саме тому актуальним є вивчення права Київської Русі. Ця доба характеризується, насамперед, появою найдавнішого, відомого нам, писемного джерела вітчизняного права – «Руської Правди». До того ж право Київської Русі відрізнялося від права інших територіальних утворень того часу.

Історичні аспекти розвитку Київської Русі та її права досліджували такі вчені: М.С. Грушевський, М.І. Костомаров, П.П. Музиченко, О.Д. Сокурєнко, О.П. Толочко, П.П. Толочко, І.Б. Усенко, С.В. Юшков та ін.

Повне уявлення про державу та право, фактори, що впливають на їхній розвиток можливе за умови вивчення права певного історичного періоду як регулятора суспільного розвитку, обумовленого суспільним устроєм.

Формування й розвиток суспільно-правових відносин за часів середньовіччя відбувалося в умовах становлення феодальних відносин. Важливими факторами, які вплинули на виокремлення правових відносин у «суспільну галузь» і закріплення загально-правових норм на папері були створення у 882 році Київської Русі й прийняття нею у 988 році християнства [1, с. 61-62].

У період правління Володимира Великого було остаточно структуроване суспільство Київської Русі, сформовані соціальні та державні інститути, склалася правова система [2, с. 58].

Насамперед доцільно розглянути суспільний устрій за часів Київської Русі. Головним критерієм, що визначав місце будь-якої людини в суспільній ієрархії за часів Київської Русі була наявність у неї землі. Її кількість визначала статус землевласника, його можливості та права. Земельне питання було рушійним елементом розвитку тогочасного суспільства. Розподіл населення на окремі соціальні групи відбувався також згідно з родом занять [3, с. 34].

Усе населення Київської Русі складалося з трьох категорій: вільні, невольні та напіввольні люди. Серед кожної з цих верств населення існувала своя внутрішня ієрархія.

Князь та його дружина стояли на чолі соціальної ієрархії. Сам князь був найбільшим землевласником і становив верхівку вільних людей [1, с. 64]. Із-поміж вільних людей князь обирав собі воевод та інших урядовців.

Право власності на землю носило феодальний та ієрархічний характер. Князі окремих феодальних володінь були у васальній залежності від князя, котрий мав дружинників і на правах умовного володіння наділяв їх земельними ділянками. Така система відносин носила назву сюзеренітету-васалітету.

Значну роль у тогочасній державі відіграла родова місцева аристократія, до якої належала старовинна боярська верства землевласників. Але з розвитком держави все більшого значення набирала «княжа дружина», що призвело до того, що в XI ст. бояри та дружинники злилися в одну вищу верству населення – бояр.

Усередині князівської дружини становище дружинників також було неоднаковим. Існував поділ на «дружину старшу» – бояри «більші», «старіші», «ті, які думають» і на «дружину молодшу» – бояри «менші». Старші бояри були найвпливовішими в державі та займали вищі державні посади – воевод, посадників. До дружини молодшої належали дітські, отроки, гриді та ін. [4, с. 81].

Власне боярство також ділилося на різні групи. Проте всі вони без винятку були привілейованою частиною суспільства. До XIV ст. бояри ще не становили собою певного стану, не мали корпоративного устрою, спадкових, лише їм належних прав. За певні заслуги в боярство міг потрапити смерд та іноземець. Це була верства лише економічно найзаможніших людей, що характеризувалися особистими якостями.

Поряд із князями й боярами великим землевласниками виступали також монастирі та церкви. Сприяючи розвитку феодальних відносин, церква перетворилася у великого землевласника [5, с. 14]. Власне духовенство становило окрему групу населення й ділилося на «чорне» та «біле».

Населення поділялося на різні соціальні групи й могло по-різному впливати на життя як міста, так і держави.

Середня група складалася з вільних людей і мешкала в містах. За юридичним статусом жителі міст були вільні та навіть рівноправні з боярами, але фактично вони знаходились в залежності від феодальної верхівки.

Нижчу групу вільного населення становили селяни – смерди. Вони володіли землею та худобою і складали більшу частину населення Київської Русі. Вони сплачували податки та відбували військову повинність із власною зброєю та кіньми.

УВ XII – XIII ст. відбувається збільшення боярських землеволодінь і в зв'язку з цим кількість незалежних смердів зменшується.

На Русі існувала також досить численна група напіввільних людей – закупів. Це були смерди, які з різних причин тимчасово втрачали свою волю, але могли знову її здобути.

Найнижчий соціальний прошарок складали невольні люди, які спочатку носили назву «челядь», а потім «холопи» [3, с.24].

Основними джерелами холопства були такі: полон, шлюб із невольним, народження від холопів, продаж при свідках, продаж збанкрутілого купця, утеча або крадіжка, здійснена закупом. Холоп міг дістати волю через самовикуп або звільнення його паном. Холоп фактично не мав жодних прав, не міг мати своєї власності, адже він сам був власністю.

Із поширенням християнства становище холопів покращало. Церква закликала до пом'якшення у ставленні до холопів, радила випускати їх на волю на «спомин душі». Такі холопи переходили в категорію ізгоїв. Ізгоєм міг бути смерд, купець та й взагалі будь-хто.

Слід зауважити, що до ізгоїв у Київській Русі було особливе ставлення і вони перебували під опікою церкви [6, с. 46-47].

Незважаючи на те, що для простого люду церква з її податками та поборами була тягарем, нею засновувалися школи, лікарні, богадільні, будинки для прочан. Церква матеріально й морально підтримувала людей, які потребували допомоги [7, с. 66].

Основними джерелами права в Київській Русі були звичаєве право, міжнародні договори, княже законодавство, «Руська правда».

Найдавнішим джерелом виступало звичаєве право, але вже з X ст. починає з'являтися князівське законодавство. Із часом норми звичаєвого права санкціонуються державою і стають правовими нормами. Але вони не зникли і продовжували залишатись головним джерелом права для общинного суду.

«Руський закон» формується як добре створене, самобутнє законодавство, яке суворо карало за злочин проти особи та власності. Система права Київської Русі відповідає праву розвинутого суспільства. Це є прямим свідченням того, що на цих теренах законодавство існувало задовго до появи «Руської правди».

На розвиток права Київської держави також відчутно вплинуло запровадження християнства, яке сприяло виникненню церковного права, так

званих «Церковних уставів», які займали окреме місце серед пам'яток княжого законодавства. Церква застосовувала різні норми канонічного права, передусім візантійського, яке виникло на основі римського рабовласницького права, пристосованого до потреб феодалного розвитку. Найдавнішими пам'ятками церковного права були церковні статuti. У статутах визначалися форми, розміри матеріального забезпечення церкви та межі церковної юрисдикції стосовно столичної київської метрополії. Церковні статuti дають змогу визначити становище християнської церкви у державі та вплив на соціум [2, с.53].

Серед правових пам'яток, безперечно, найбільше значення в Київській Русі мала «Руська правда». На сьогодні вона існує більш ніж у трьохстах списках у складі літописів та різних юридичних збірників. Руська правда регулювала усі суспільно-правові аспекти життя суспільства.

Досить розвинутим в Київській Русі було зобов'язуване право. «Руська правда» регламентувала як зобов'язання за нанесення шкоди, так і договірні зобов'язання. Вона передбачала й майнові стягнення [6, с.48].

Високий рівень торгівлі в Київській Русі змусив законодавця включити до Руської правди цілий розділ щодо банкрутства. Розрізнялось три види банкрутства: у випадку нещастя, у випадку, коли купець проп'є або програє чужий товар та у випадку злісного банкрутства, коли купець-боржник, який не мав кредиту, брав у гостя з іншого міста або в іноземця товар і не повертав за нього гроші [2, с. 44].

«Руська правда» розрізняла два види спадкування: за заповітом і за законом. Якщо померлий не залишив заповіту, у силу вступало спадкування за законом. Із загального права спадкування «Руська правда» робила виняток для бояр та дружинників.

Щодо кримінального права, то багато понять, які регулювали відносини людей за умов родоплемінного ладу, були перенесені в цивілізоване суспільство. Це насамперед стосується поняття «злочин», яке трактувалося як «образа, що наносила певні матеріальні та моральні збитки».

Від самого початку кримінальне право оформлюється як право привілею. Життя, честь і майно бояр та дружинників захищались більш суворою покараннями, ніж життя, честь і майно простої вільної людини. Холопи ж взагалі не захищались законом [8, с. 145].

«Руська правда» визнавала різні види злочинів, а саме: державні злочини, злочини проти особи та майнові. Відповідно до цього у Київській Русі існували й різні види покарань. Відшкодування нанесеної шкоди здійснювалось за допомогою штрафів. У «Руській правді» була відсутня смертна кара. Проте це не значило, що на практи-

ці її не було. Адже в державі досить довго існувала кровна помста.

У розвитку давньоруського суспільства важливу роль відіграло питання земельної власності та розвиток законодавства, обумовлений змінами в соціальному розшаруванні суспільства. Спираючись на це, можемо зазначити, що будь-які зміни в законодавстві відображались на суспільстві та його розвитку, а розвиток суспільних відносин нерідко знаходив своє відображення в законодавчому процесі.

Оскільки з виникненням держави панівні класи пристосували деякі звичаї, що виступали нормами звичаєвого права, до своїх інтересів, то вони санкціонували їхнє використання примусовою силою держави. Так, закріплення «Руською правдою» нових норм правовідносин мало не односпільний вплив на розвиток суспільства доби Київської Русі [9, с. 28].

На відміну від норм звичаєвого права, на основі яких чинився суд на вічевих зборах при родоплемінному укладі, пристосування норм «Руської правди» на користь верхівки правління відрізнялися меншим ступенем прав залежних верств населення. Цей фактор відіграв вирішальну роль в остаточному розділі на класи й законодавчому закріпленні різних соціальних класів через відмінність покарань за вчинені злочини й нерівність майнових та інших прав. Закріплення писаним законом прав на землю остаточно закріпило й класову нерівність.

Однією з функцій «Руської правди» стало придушення опору експлуатованих мас, що нівелювало фактор рівності перед судом за соціальним принципом, ставлячи підсудних у нерівні умови. Право Київської Русі стало правом привілеїв [4, с. 27].

Слід зазначити, що серед норм цивільно-правового характеру в «Руській правді» одне з центральних місць посідали норми, що регулювали питання власності.

Фактором впливу на розвиток суспільства Київської Русі є прийняття норм спадкового права, якими за «Руською правдою» община захищала себе від «витоку» майна за її межі в разі одруження доньок боярина й успадкування майна ними й чоловіками з іншої общини.

Ще одним елементом впливу на суспільство з боку законодавства були прийняті князем міжнародні договори, що захищали інтереси купців, які вели свої справи з іншими державами.

Так, серед змін у нормах міжнародного кримінального права, що відбулися в результаті розвитку держави, вирізняються статті, які змінюють трактування покарання за вбивство (ст. 4 договору 911 р. і ст. 13 договору 945 р.). Згідно зі ст. 4, якщо рус уб'є візантійця або візантієць уб'є руса, то винний помре на місці вчинення вбивства. У до-

говорі 945 р. аналогічна стаття наводиться дещо в зміненому вигляді. У ній говориться, що вбивця може бути затриманий і позбавлений життя близькими родичами вбитого [1, с. 52].

Можна зробити висновок, що в «українському» законі відображена вища, ніж в європейських середньовічних законах, культура берегового права. У Західній Європі майно розбитого корабля належало власникові берега, куди викинули його хвилі, а за українським законом воно переходило під нагляд держави до тих пір, поки не з'явиться його законний власник.

Враховуючи зміни, які відбулися у сфері правовідносин під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів, можна зазначити, що їхній вплив на суспільство не можна вважати однорідним і спрямованим в бік загальносуспільного покращення. Різновекторність змін, які відбулися в нормативно-правовій базі, поперемінно погіршувала й покращувала різні сфери життя.

Прикладом змін на краще виступає заміна смертної кари як покарання за злочин викупом. Крім того, власник речі міг вимагати повернення її від незаконного набувача, який заволодів річчю з виплатою компенсації за її користування і це каралося лише штрафом, а не нанесенням фізичного каліцтва або смертю. Проте законодавче закріплення класової стратифікації суспільства носить очевидно негативний характер.

Що ж до загальної характеристики права доби Київської Русі, то загалом, треба зазначити досить високий рівень його розвитку, його самобутність і, навіть, певну прогресивність порівняно з тогочасним західноєвропейським правом. Оформлення ж Київської Русі в державу східних слов'ян мало позитивне значення для їхнього подальшого державно-правового розвитку.

Література

1. Панюк А.В., Рожик М.Є.. Історія становлення української державності / за заг. ред. А.В. Панюк. Львів: Центр Європи, 1995. 278 с.
2. Гусева С.О. Історія держави і права України: навч. посіб. Одеса: ЛАТСТАР, 2000. 253 с.
3. Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України: навч. посіб. / За ред. Б.Й. Тищика; Львів: Світ, 1996. 346 с.
4. Захарченко П.П., Кузьминець О.В. Історія держави та права України: навч. посіб. Київ: Ун-т «Україна», 2005. 327 с.
5. Історія держави і права України в схемах і таблицях / уклад. В.Д. Гончаренко; Харків: Нац. юрид. акад. України, 2006. 423 с.
6. Антологія української юридичної думки: в 6 т. / заг. ред. Ю.С. Шемшученко, упоряд. І.Б. Усенко; Київ: Юрид. книга, 2002. Т. 3. 2003. 470 с.
7. Заруба В.М. Історія держави і права України: навч. посіб. Київ: Істина, 2006. 239 с.
8. Ідзьо В.С. Ранньослов'янське суспільство і ранньослов'янська державність. Зародження і становлення християнства на території України.: 2-ге вид., доп. і переробл. Львів: Радіо Воскресіння, 2004. 394 с.

9. Кузьминець О.А., Калиновський В.С., Дігтяр П.А. Історія держави і права України: навч. посіб./ за ред. Я. Ю. Кондратьєва; Київ: Україна, 2000. 217 с.

Анотація

Лисна І. С. Вплив суспільного устрою на право Київської Русі. – Стаття.

У статті розглянуто суспільний устрій та систему права Київської Русі. Розкрито взаємозв'язок суспільного устрою та права. Висвітлено право Київської Русі як регулятора суспільних відносин держави.

Ключові слова: Київська Русь, суспільний устрій, право, «Руська правда», історія права.

Аннотация

Лисна И. С. Влияние общественного устройства на право Киевской Руси. – Статья.

В статье рассмотрено общественное устройство и систему права Киевской Руси. Раскрыто взаимосвязь общественного устройства и права. Показано право Киевской Руси как регулятор общественных отношений данной страны.

Ключевые слова: Киевская Русь, общественное устройство, право, «Русская Правда», история права.

Summary

Lisna I. S. Influence of social order on the law of Kyivan Rus. – Article.

The social structure and the system of Kievan Rus law were studied. The correlation of social order and the law were revealed. The Kievan Rus law is shown as a regulator of Kievan Rus intercourse.

Key words: Kyivan Rus, social structure, law, Rus' Justice, history of the law.